उच्चशिक्षणात दलित स्त्रीयांची भूमिका

डॉ.विजयकुमार आनंदराव रोडे
श्रीनाथ कनिष्ठ महाविद्यालय, पैठण, जि.औरंगाबाद

डॉ.संदिप लक्ष्मणराव गढेकर
मत्सोदरी कला महाविद्यालय, तीर्थपुरी, ता. घनसांगवी, जि. जालना

प्रस्तावना :

भारतामध्ये इंग्रजांचे आगमन झाल्यावर भारतीयांचा त्यांच्याशी जवळचा संबंध आला. भारतीयांना इंग्रजांच्या प्रगत संस्कृतीची ओळख झाली. इंग्रजी शिक्षणांनी भारतीय जनतेला पाश्चात्य जीवन पद्धती समजली. यातुन भारतीय जनतेला नवीन दृष्टी मिळाली. कोणतीही गोष्ट विज्ञानाच्या कसोटीवर तपासुन पाहण्याची सवय झाली. आपल्या जीवनामधील दोष भारतीयांच्या लक्षात आले. भारतातील काही समाजसुधारकांनी भारतीय परिस्थतीमध्ये बदल घडवुन आणण्याचे कार्य केले. यातुन भारतात सामाजीक व धार्मिक सुधारणा चळवळ सुरु झाली. यात सर्व प्रथम राजाराम मोहन रॉय यांनी आपले योगदान दिले तसेच स्वामी दयानंद सरस्वती, महात्मा ज्योतीराव फुले, शाहु महाराज, महर्षी कर्वे आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर इत्यादी समाज सुधारकांचा आपणांस उल्लेख करावा लागेल.

आचार्य विनोबांना एका शिक्षकांनी विचारले होते की, या जगात माणुस केव्हा सुखी होईल ? त्यावर विनोबांनी उत्तर दिले, ''मी हे सर्वनाम काढून टाका म्हणजे माणुस सुखी होईल.'' मी पणा म्हणजे अहंकार हाच सर्व दुखांच्या मुळाशी आहे. जातीय अहंकार हे भारतीय समाजाच्या सर्वांगीण अधःपाताचे अदिकारण आहे. म्हणुन तर सम्यक, सांस्कृतिक परिवर्तन घडून येण्यासाठी जातीय अहंकाराचा राक्षस गाडावा लागतो. जातीभेद हा समूळ नष्ट व्हायला पाहिजे. हा आग्रह धरुन ज्योतिराव फुल्यांनी भारतातील सामाजीक गुलामगिरी विरुध्द बंडाचे निशान रोवले.

ज्योतीरावांना जाणवले होते की, या देशात सामाजिक अन्याय हा हजारो वर्षाचा आहे. याची मुळे फार खोल गेली आहे ते म्हणतात, ''इंग्रजी राज्य आज आहे उद्या नाही. मुख्य प्रश्न सामाजिक गुलामगिरी कशी नष्ट होईल हाच आहे. या सामाजिक गुलामगिरीचे मुळ ब्राम्हणांनी निर्माण केलेल्या धर्मग्रंथात आहे.'' म्हणुन फुलेंनी जात, अंधश्रध्दा, विषमता याचे निर्मुलन करणे बाबतचा विचार जोडुन दिला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी दलितांचा लढा म्हणजे समाजातील मोठया लढयाचा भाग आहे असे मानले. कारण हा लढा गुलामगिरी, शोषण व मनुष्यत्वाची विटंबना नाहिशी करण्यासाठी होता. अशा तऱ्हेने सामाजिक समतेसाठी फुल्यांनी आरंभलेला लढा, आंबेडकरांनी गतीमान केला. महात्मा फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर याच बरोबर सामाजिक समता, सामाजिक न्याय या संदर्भात शाहू महाराजांचे ही नाव आवर्जुन घ्यावे लागते.

ब्रिटीशपुर्व काळात शिक्षणांची परिस्थिती - आधुनिक दृष्टिने ज्याला आपण शिक्षण म्हणतो ते ज्योतीबापुर्व काळात मुळी अस्तित्वातच नव्हते. जेथे वरिष्ठ वर्गाची बरीच वस्ती असे, तेथे काही शास्त्री खाजगी पाठशाला उघडीत अलंकार आणि धर्मशास्त्र हे विषय शिकविले जात. समाजातील कनिष्ठ वर्गातील लोकांना शिक्षण घेण्याचा अधिकार नाही. त्यामुळे त्यांना शिक्षण द्यावे, असा विचार उच्चवर्णीयांना कधीही शिवला नाही. काही खेडयात मुलांना प्राथमिक शिक्षण देणाऱ्या शाळा असत. तिथे पंतोजी कडुंन व्यापारी व श्रीमंताची मुले यांना शिक्षण देण्यात येई. कारकुनी, सावकारकी चालवीता यावी एवढाच या शिक्षणाचा मर्यादीत उद्देश असे. बालबोध लिपी ब्राम्हणांशिवाय क्वचित कोणी शिकत असे. इतर लोक मोडी लिपी शिकत. त्याकाळची पुस्तके म्हणजे हस्तलिखित पोथ्या. त्यात देवदेवतांच्या ऐकीव कथा असावयाच्या. त्याकाळची परिस्थिती अशी होती की, पंतोजींना पुरेशी दक्षीनां मि-

मळत नसे. त्यामुळे बहुदा असे व्हायचे की, स्वताहुन पंतोजींना पेशा पत्कारलेला तो दुर्देवी पुरुष निराश होऊन, पंतोजीगिरी पेक्षा अधिक लाभदायक आणि प्रतिष्ठीत असा धंदा शोधण्याची केवीळवाणी धडपड करताना बहुदा आढळत असे. ''मागता येईना भीक, तर पंतोजीपणां शिक'' असी म्हणच प्रचरीत झाली. शिक्षकांच्या घरी शाळा भरे, किंवा कधी कधी जमीनदार आपल्या मुलांना शिकवण्यासाठी खास पंतोजी नेमुन एखांदया देवळात शाळा सुरु करीत. भारतात इंग्रजांचे राज्य सुरु होण्यापुर्वी प्रजेला शिक्षण देणे सरकारी दायीत्व आहे असे मानन्यात येत असे. फुले पुर्व महाराष्ट्रात राजसत्ता आणि धार्मिक सत्ता ब्राम्हणांच्या हाती असल्यामुळे केवळ ब्राम्हणांनाच धार्मिक ग्रंथ वाचण्याचा आणि पठन करण्याचा अधिकार होता. कनिष्ठ वर्गातील ज्या ज्या व्यक्तिंनी पवीत्र ग्रंथ पठनांचा प्रयत्न केला त्या त्या व्यक्तिंना महाराष्ट्रात जबरदस्त शिक्षा ठोठावण्यात आल्या.

ब्रिटिशांच्या आगमनांनंतर शिक्षणांची स्थिती - नवीन राज्यकर्त्यांनबरोबर नविन निर्बंध आले. ईस्ट इंडिया कंपनी सरकारच्या १८१३ सालच्या सनदेन्वये असे ठरले की, भारतातील शिलकी महसुलापैकी प्रत्येक वर्षी कमीत कमी १ लक्ष रुपयांची रक्कम वेगळी काढावी. तीचा उपयोग भारतातील शिक्षण प्रसारावर करावा असे ठरले. अशा प्रकारे १८१३ च्या निर्बंधाप्रमाणे भारतात प्रथमच ''शिक्षण'' सर्वांना खुले झाले. शिक्षणांची नवप्रभात उजाडली, नवसमाज धारणेला आणि सुधारणेला पोषक अशा शिक्षणांस प्रारंभ झाला. १९ व्या शतकाचा इतिहास म्हणजे जगाचे पाश्र्यातीकरण होय. भारतात इंग्रजांचे राज्य आल्यानंतर भारतात समाज रचनेवर व शासन पद्धती-वर त्यांच्या विचारांचेनी संस्कृतीचे अतिशय दुरवर परिणाम झाले. त्या सर्वांचा परिणाम म्हणजे सरकारच्या शैक्षणिक धोरणातही बदल झाला. सुधारणेच्या प्रेरणा दोन कारणातुन निर्माण झाली. १. इंग्रजी भाषेचे ज्ञान अ-वगत असलेल्या नौकरांची सरकारला भासणारी आवश्यकता. २. १९ व्या शतकाच्या पुर्वार्धात पाश्चात्य आणि देशी शिक्षण यावर ख्रिस्ती धर्मोपदेशकांनी जो प्रभाव पाडला होता. त्यामुळे शिक्षणा विषयी उन्नत झालेल्या आकांक्षा.

ख्रिस्ती धर्मोपदेशकांनी १८२४ साली पुण्यात मराठी शाळा काढल्या त्यानंतर थोडयाच काळात भारतात एक मोठा वादविवाद सुरु होता. वादातील एका पक्षाचे म्हणने असे होते की, पाश्चात्य शिक्षण भारतीयांना इंग्रजी भाषेतुन द्यावे, तर दुसऱ्या पक्षाचे म्हणने असे होते की, देशी भाषेतुन पौर्वात्य शिक्षण द्यावे. त्याचवेळी महाराज्य-पालांच्या कार्यकारी मंडळात इंग्रज महापंडित थॉमस बॅबिग्टन मेकॉले हे पहिले विधी मंत्री आणि सरकारी शिक्षण समितीचे अध्यक्ष या नात्याने काम पाहत असे. त्यांनी २ फेब्रवारी १८३५ रोजी एक टिप्पन लिहुन त्यात इंग्रजी भाषेतुन पाश्चात्य शिक्षण द्यावे असा निर्णय करुन त्या वादाचा शेवट केला.

या संक्रमणाच्या काळात कनिष्ठ वर्गातील विद्यार्थ्यांना शिक्षणाची दरवाजे जरा किलकिले झाल्याचे दिसु लागताच काही दुरदृष्टी व्यक्तिंनी आपली मुले शाळेत घातली. त्याकाळी शाळा चालवणाऱ्या शिक्षकांना पंतोजी म्हणत. कोकणात तर त्यांना ''शेणवी'' म्हणत. कारण तेथील शिक्षक शेणवी जातीचे असत. त्याकाळी कनिष्ठ वर्गाच्या शिक्षणां संबंधी सरकाचे मत तितकेसे अनुकूल नव्हते. सरकारी शिक्षा मंडळीच्या प्रतिवृत्तीत अधिकाऱ्यांनी आपल्या धोरणांच्या पुष्टी साठी मुंबईचे भुतपुर्व राज्यपाल माऊंट स्टुअर्ट एल्फिन्स्टन यांचे म्हणने दिले होते. त्यात असे म्हटले होते की, मिशनऱ्यांच्या मते खालच्या वर्गातील मुले उत्कृष्ट विद्यार्थी असतात. परंतु त्या वर्गातील लोकांना आपण विशेष उत्तेजन देण्याच्या बाबतीत सावधगिरी बाळगली पाहिजे. कारण त्यांचा समाजात अतिद्वेष केला जातो. एवढेच नव्हे तर समाजाचे अनेक गट आहेत. त्यातला हा बहुसंख्या असलेला गट आहे. जर आपल्या शिक्षण पद्धतीने त्यांच्यातच प्रथम मुळ धरले तर शिक्षणांचा प्रसार होणार नाही. आणि आपणांस पुढे असे आढळुन येईल की, जे शिक्षणांनी पुढारलेले आहे, परंतु इतर जाती त्यांच्या द्वेष करतात. असा एका नवीन वर्गाचे आपण पुढारी आहोत. मग आपल्याला त्यांनाच पसंद करावे लागेल. जर आपण सैन्यांच्या बळावर राज्य करावयाचे ठरवा-ले असते किंवा लोकांच्या एका घटकांच्या निष्ठेवर सत्ते करिता अवलंबुन रहावयाचे ठरविले असते तर हि गोष्ट चालली असती. परंतु आनखी व्यापक पायावर राज सत्ता आधारावयाचे जे आपले प्रयत्न चालले आहे त्यांच्याशी हे धोरण विसंगत आहे.

एल्फिस्टन यांचा हा कावा पाहिल्यावर त्याचे वर्णन दुरदृष्टी, पाताल यंत्री व महाधुर्त राजकारणी असे न करता तो सुसंस्कृत नि जनहित तत्पर राज्यकर्ता असी त्याची स्तुती करणे आणाठायी आणि अयोग्य आहे.

लॉड एलेन बरो हे बोर्ड ऑफ कंट्रोलचे अध्यक्ष असतानां त्यांनी कंपनीच्या संचालकांच्या अध्यक्षाला कळविले होते की, ''शिक्षण आणि संस्कृती ही वरच्या वर्गातुन खालच्या वर्गात झिरपत जाईल आणि त्यामुळे त्या वर्गात नवा जोम निर्माण होईल.'' परंतु शिक्षण आणि संस्कृति हि खालच्या वर्गातुन वरच्या वर्गापर्यंत कधीच जाणार नाही. जर शिक्षण आणि संस्कृति यांचा प्रसार खालच्या वर्गात केला तर, त्याचा परिणाम सार्वत्रिक क्रांतीमध्ये हाईल. आणि तित परदेशीयांची पहिल्या प्रथम होळी होईल.

हिंदु स्त्रीची परिस्थिती - हिंदु शास्त्राच्या मते स्त्रिया आणि शुद्र यांना विद्येचा अधिकार नव्हता. स्त्रीही विश्वासास अपात्र, त्याचप्रमाणे दुष्ट, चंचल, अविचारी आणि स्त्रैण म्हणून मानण्यात येई. स्त्रीने शिक्षण घेणे म्हणजे समाजाच्या दृष्टीने भ्रष्टाचार करणे होय. मुलीने शिक्षण घेतले तर तिला अकाली वैधव्य येते अशी समजुत होती. स्त्रियांनी पायात जोडे वा वहाणाघालणे ही अपवित्र गोष्ट समजत तिने छत्री वापरली तर पुरुषांचा उपमर्द होई. वडिलधाऱ्या मंडळीच्या देखत नवऱ्याशी बोलणे हे असभ्यवर्तन मानीत. एकदा एक जोडपे दिवसा गप्पागोष्टी करतानां आढळले. मुलाच्या बापाने त्या उभयतांस या अपमानाबद्दल एक दिवसभर खोलीत कोंडून ठेवले.

स्त्रीने स्वतःच्या नवऱ्याच्या पंक्तीस जेवणे ही अपमान कारक गोष्ट समजत. सासऱ्याचे गाव सोडून नवरा जेथे नोकरी किंवा धंदा करीत असेल त्याच्याबरोबर मुलीने राहाणे हे वडिलधाऱ्या मंडळीस खपत नसे. त्या तरुन पत्नीला सासऱ्याच्या घरात कुजत सडत पडावले लागे. स्त्री परतंत्र अबला विद्यभ्यासाने तिची पापाचरणाकडे प्रवृत्ती होईल. तिच्या बुध्दीने वागले असता सर्वस्वी नाश होतो. स्त्री ही दोषाची आणि अज्ञानाची खाण होय. तिला शिकविणे म्हणजे वेडयांच्या हाती कोलीत देण्यासारखे आहे. जरती मुलगी शिकली तर ती सासऱ्याची पर्वा करणार नाही असे वाटे. वाईट पुस्तके वाचुन ती उध्दट होईल असा समज असे. तिचे लग्न बालवयातच झाले तर सासऱ्याच्या मुलांकडे ती लक्ष देईल. त्यांच्याकरिता राबेल आणि अशा तऱ्हेने धर्म व सद्‌गुण याचे पालन करील. स्त्रीला अशा तऱ्हेने एक क्षणभरही स्वातंत्र्य मिळत नसे. तिचे जीवन करुणास्पद झाले होते. धर्म आणि सामाजिक परंपरा यांनी तिचे जीवन जखडून ठेवले होते.

स्त्री शिक्षणाचे आद्यजनक ज्योतीराव फुले - आधुनिक भारतातील ज्योतीराव हे केवळ पददलितांचे कैवारी नसून ते समाजसुधारकांचे त्राते होते. त्यांनी लोकहितवादी गोपाळराव देशमुख व भवाळकर आदिसुधारक मंडळींना सनातन्यांच्या छळापासून संरक्षण देवुन त्यांच्या रागापासुन वाचविले. स्त्री शिक्षण आणि कनिष्ठ वर्ग यांचा कैवारी म्हणुन ज्योतीरांवाचे नांव आज सर्व महाराष्ट्रात गर्जु लागले. शिक्षण क्षेत्रातील ज्योतीरांवाचा त्याग आणि कष्ट यांचा सर्वत्र बोल बाला झाला होता. त्यांच्या शैक्षणिक कार्याची माहिती लंडनमधील कंपनी सरकारला मुंबईच्या राज्यपालांनी या पुर्वीच पाठविली होती. आता त्याचा यथोचित गौरव होणे, क्रमप्राप्त होते. आपल्या १२ जुन १८५२ च्या अंकात ''पुना ऑब्झर्वर'' म्हणतो : ''आपल्या देशबांधवाच्या उध्दारासाठी ज्योतीबांनी जे महान प्रयत्न चालविले आहेत व स्त्रीशिक्षणांच्या क्षेत्रात त्यांनी जे प्रशंसनीय कार्य केले आहे त्याविषयी सरकारकडून त्यांना २०० रुपये किंमतीची शाल बक्षीस मिळणार आहे. त्याप्रमाणे पुणे महाविद्यालयाचे प्राचार्य मेजर थॉमस कँडी यांनी सरकारच्या आज्ञेप्रमाणे ज्योतीरावांच्या गौरवार्थ विश्रामबाग वाडयात १६ नोव्हेंबर १८५२ रोजी लोकसभेत ती महावस्त्रे ज्योतीरांवाना अर्पण केली.

ज्योतीरावांनी आपल्या देशबांधवामध्ये शिक्षणाचा व विशेषतः स्त्री शिक्षणाचा प्रसार करुन मोठी प्रगती ह्याबद्दल ''बॉम्बे गार्डियन'', ''ज्ञानप्रकाश'', ''ट्रिब्यून'', ''ऑब्झर्वर'' या पत्रांनी मोठा आनंद व्यक्त केला. स्त्रीयांच्या हक्कासाठी उध्दारासाठी त्याग करणाऱ्या आणि कष्ट भोगणाऱ्या ज्योतीरावांचा ''स्त्रियांचा उध्दारकर्ता'' म्हणुन सत्कार झाला.

अतिशुद्रांच्या शिक्षणाची समस्या - या सुमारास अस्पृश्यांच्या शिक्षणाविषयी सरकारच्या धोरणात अनुकूल असा फरक पडला. ईस्ट इंडिया कंपनीच्या संचालकांनी १९ जुलै १८५४ रोजी एक शिक्षणविषयक संस्मरणीय खलिता हिंदी सरकारच्या मार्गदर्शनासाठी पाठविली. चार्लस वुडच्या या खलीत्यामुळे शिक्षणाविषयी धोरणाला चालना मिळाली. त्यात म्हटले होते की, जी गरिब जनता स्वताच्या कष्टाने शिक्षण घेण्यास असमर्थ आहे तिला जीवनात उपयुक्त आणि व्यवहारपोषक असे शिक्षण द्यावे. आमची इच्छा आहे की, सरकारने भविष्यकाळात योग्य ती पावले टाकून हे ध्येय संपादन करावे. हयासाठी आम्ही खर्चात वाढ करावयास तयार आहोत. त्यात आणखी म्हटले होते की, जातीचे कारण सांगुन कुठल्याही मुलास सरकारी शाळेत अथवा महाविद्यालयात प्रवेश नाकारता येणार नाही. हा वूडचा खलिता भारतीय शिक्षणक्षेत्राच्या इतिहासात ''शिक्षणाची महान सनद'' म्हणून प्रसिध्द आहे. कारण शिक्षणाच्या वरदानाचा आतापर्यन्त सरकारने अस्पृश्यांना लाभ घेवु दिला नव्हता. वूडच्या योजनेप्रमाणे जरी सार्वत्रिक शिक्षणाचे धोरण सरकारने आखले होते. तरी सरकारचा मुख्य हेतू, कोटयावधी हिंदी जनतेचा उध्दार करण्यापेक्षा साम्राज्याचे संवर्धन आणि दृठीकरण करण्याचाच होता. सरकारने मोठमोठाले अधिकारी कनिष्ठ वर्गातील जनतेच्या शिक्षणाला अनुकूल नव्हते. कनिष्ठ वर्गात शिक्षणाचा प्रसार करण्याचे प्रयत्न अयशस्वी व्हावे यासाठी ते बुध्दीपुरस्सर खटपट करीत असत. १८५५ च्या ऑगस्ट मध्ये अहमदनगरच्या काही रहिवास्यांच्या अतिशुद्रांसाठी एक शाळा काढावी म्हणुन सरकारकडे अर्ज केला होता. त्याप्रमाणे नोव्हेंबर १८५५ मध्ये सरकारने तेथे एक शाळा घातली. शिक्षा मंडळाच्या प्रतिवृत्तात असे म्हटले आहे की, अस्पृश्य जाती करिता आम्ही शाळा काढावी. हा पहिलाच प्रसंग आहे. त्यानंतर १८५६ च्या जुन महिन्यात धारवाडमधील सरकारी माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांनी एका महार मुलाला प्रवेश देण्याचे नाकारले. त्या प्रकरणासंबंधी मुंबई सरकार आणि मध्यवर्ती सरकार यांच्यामध्ये भवती न भवती झाली. मध्यवर्ती सरकार म्हणाले अशा हया मुलाला बंगाल प्रांतातील सरकारी शाळेत प्रवेश नाकारता आला नसता. हया विषयावर आपला अभिप्राय देतानां लंडन येथील कंपनीचे संचालक म्हणाले, सरकारी शिक्षण संस्था सर्व वर्गाकरिता खुल्या असल्या पाहिजे, असा आमचा उद्देश आहे. काही अधिकारी मुंबई सरकारच्या भिडेस्तव युगानयुगे चालत आलेल्या दुषित पुर्वग्रहाबाबत ढवळाढवळ करण्यास कचरत असत. परंतु आता मुंबई सरकारला समज मिळाल्यामुळे ते शुध्दीवर आले. आणि त्यांनी असे जाहिर केले की, सरकारी खर्चाने चालविलेल्या सर्व शाळा जात पात निरपेक्षपणे सर्व वर्गाच्या प्रजाजनास उघडया राहतील. अशा तऱ्हेने शिक्षणाची दारे ब्रिटीशांच्या आगमनाने खुली झाली.

उच्चशिक्षणाविषयी महात्मा फुले यांचे विचार - उच्च शिक्षणाची व्यवस्था अशा रितीने करावी की, ते घेणे सर्वांना सहज शक्य होईल. आणि मॅट्रिक परिक्षेकरिता नेमलेल्या विषयांची पुस्तके जशी मद्रास व बंगाल येथे सरकारी गॅझेटमध्ये छापतात तशी मुंबई सरकारने गॅझेटमध्ये प्रसिध्द करावी. असे करण्याने खाजगी विद्यार्थ्यांना उत्तेजन मिळेल आणि ज्ञान प्रसाराच्या दृष्टीने देशाला अधिका सहाय्य होईल. मुंबई विद्यापीठाचा गौरव करुन ज्योतिराव म्हणाले, मुंबई विद्यापीठ खाजगी रितीने शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांना परिक्षांना बसावयास देते. व हे एक लोकांना वरदान आहे. उच्च शिक्षणाचेही बाबतीत विद्यापीठाच्या अधिकाऱ्यांकडून असेच वरदान लोकांना लाभेल अशी आशा करतो. बी.ए., एम.ए. या पदव्याकरिता खाजगीरित्या केलेला अभ्यास विद्यापीठाने मान्य केला. तर बरेच तरुन लोक खाजगीरित्या अभ्यास करावयास झटतील. त्यांनी असे केले तर शिक्षण प्रसाराचे पाऊल अधिक पुढे पडेल. शिष्यवृत्ती देण्याच्या सरकारी पध्दतिविषयी ज्योतीराव म्हणाले की, ''शिष्यवृत्ती देण्याची पध्दत ही अशा रीतीची बनवावी की, जिच्यायोगी ज्या वर्गात शिक्षणाची प्रगती झाली नाही, त्या वर्गातील मुलांना काही शिष्यवृत्ती मिळतील. शिष्यवृत्ती करिता चढाओढ ठेवून शिष्यवृत्ती देण्याची पध्दत जरी तत्तवः न्याय्य असली तरी त्यामुळे खालच्या वर्गात शिक्षण प्रसाराला हातभार लागणार नाही.

शिक्षणाचा अर्थ - [illegible] वर्तनातील सकारात्मक बदल म्हणजे शिक्षण माणसाच्या शारिरिक, मानसिक व आध्यात्मिक अंगांमधील उत्कृष्टतेचा विकास व अभिव्यक्ती म्हणजे शिक्षण.

शिक्षणास इंग्रजीत ्र्लॅूमदह असे म्हणतात. या शब्दाची लॅटीन उत्पत्ती दोन विभिन्न शब्दापासून झालेली आहे. असे मानले जाते.

१. ्र्बॅम - ऊद र्ते् दलू बाहेर काढणे. व्यक्तीमधील क्षमतांचा विकास करण्यास मदत करणे.
२. ्र्लॅमीा - ऊर्द ॅग्हु ल्ज, ऊद ूर्नह ऊद स्दल्् वाढविणे, प्रशिक्षणदेणे, घडविणे.

शिक्षणाची व्याख्या -

सॉक्रटिस - प्रत्येक माणसाच्या मनात अद्ययावत व वैश्विक विश्वासंहिता असलेल्या कल्पना बाहेर काढणे, म्हणजे शिंक्षण होय.

जॉनडयुई - जात, लिंग, वर्ग, आणि आर्थिक दर्जा लक्षात न घेता मानवी व्यक्तींच्या क्षमतांना मुक्त करणे व त्यांचा विकास करणे म्हणजे शिक्षण होय.

शिक्षणाचा व्यापक अर्थ - १. ज्ञान प्राप्त करणे, २. माणसाला मुक्त करते ते शिक्षण

३. शिक्षण म्हणजे माणसाच्या मानसिक शक्तीचा विकास करणे होय.

४. शिक्षण म्हणजे विविध कौशल्ये आत्मसात करणे.

शिक्षणाचा इतिहास - वरील अनेक व्याख्येवरुन शिक्षणाचे महत्व प्रतिपादन केले जाते. त्यातही प्राथमिक शिक्षण सर्वाधिक महत्वाचे कारण जीवनाचा पाया प्राथमिक शिक्षणामुळे घडतो. अशा या प्राथमिक सार्वत्रिककरणाचा पाया महात्मा फुले आणि सावित्रीबाई फुले यांनी सर्वांचा रोष पत्कारुन १८४८ साली घातला पुढे नामदार गोपाळ कृष्ण गोखले यांनी शिक्षणांच्या सार्वत्रिक करणासाठी प्रयत्न केले. महर्षी कर्वे यांनी जपानच्या ध-र्तीवर महिला विद्यापीठाची स्थापना केली पण पुढे स्वातंत्रोत्तर काळात सार्वत्रिकरणाचा कार्यक्रम राज्य घटनेच्या माध्यमातुन स्विकारला गेला. राज्यघटनेतील मार्गदर्शक तत्त्वानुसार १९६० पर्यंत प्राथमिक शिक्षणाचे सार्वत्रिकरण व्हावे अशी अपेक्षा होती. परंतु हे उद्दिष्ट साध्य होऊ शकले नाही. १९६८ च्या स्वातंत्र्य भारताच्या पहिल्या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणात १९७५ पर्यंत १४ वर्ष वयापर्यंतच्या सर्व मुलामुलींना मोफत आणि सक्तीचे शिक्षण देण्याचा निर्धार व्यक्त केला होता. १९६८ ते १९८६ हा काळ राजकीय आणि आर्थिक अस्थिरतेचा होता. त्यामुळे प्राथमिक शिक्षणाच्या सार्वत्रिकरणाची ही काळ मर्यादा इ.स. १९८०, १९८५, १९९० असी वाढत गेली. १९८६ च्या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणात १९९५ पर्यंत प्राथमिक शिक्षणाच्या सार्वत्रिकरणाचे उद्दिष्ट साध्य करण्याचा निर्धार करण्यात आला. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणाच्या १९९२ च्या सुधारित मसुदयात ही कालमर्यादा इ.स. २००० पर्यंत वाढविण्यात आली.

शिक्षणाच्या सार्वत्रिकरणाचे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी फळा मोहिम, अनौपचारिक शिक्षण, पोषण आहा-राचा राष्ट्रीय कार्यक्रम १८ राज्याच्या २४८ जिल्हयातील जिल्हा प्राथमिक शिक्षण प्रकल्प अशा अनेक नावीन्यपुर्ण योजना हाती घेण्यात आल्या. तसेच उच्चशिक्षणावरही लक्ष केंद्रीत करण्यात आले. आज उच्चशिक्षणाची गुणवत्ता वाढीसाठी भारतात ३५० विद्यापीठापेक्षा जास्त विद्यापीठाची निर्मिती करण्यात आली.

शिक्षणाचे उद्दिष्टे - १. शिक्षणातुन राष्ट्रीय विकास साध्य व्हावा, २. दुर्बल घटकांना समान संधी मिळावी, ३. आर्थिक विकास व्हावा, ४. राष्ट्रीय एकात्मता निर्माण व्हावी.

शिक्षणातील परिवर्तन -

१. प्राथमिक स्तरावर अनौपचारिक व उच्चस्तरावर औपचारिक शिक्षणाचा समावेश करण्यात आला.

२. धर्मनिरपेक्ष शिक्षणांची सुरवात झाली.
३. सर्व जातीधर्मातील लोकांना शिक्षण देण्यात आले.
४. स्वातंत्र्यानंतर एस.सी., एस.टी., एन.टी., अल्पसंख्यांक स्त्रीया यांच्यात शिक्षणाचा प्रसार झाला. या जमातीसाठी वस्तीगृह, शैक्षणिक सवलती, राखीव जागा, आश्रमशाळा, विदेशी शिक्षण असे अनेक प्रबंध करण्यात आले. १९०१ मध्ये स्त्रीसाक्षरता ८.८६इ होता तो २००१ मध्ये ५३.६७इ झाली.
५. भारतीय संविधानातील कलम ४५ नुसार १४ वर्षा खालील मुलांना सक्तीचे व मोफत शिक्षणाचा म-ुलभूत अधिकार प्रदान केला आहे.
६. व्यवासायीक शिक्षणाला महत्व देण्यात आले. उदा. वैद्यकीय क्षेत्र, तांत्रिक, कृषी तंत्रज्ञान.
७. वर्तमानकाळात शिक्षणाचे आधुनिकीकरण तीव्र सुरु आहे. उदा. माहिती तंत्रज्ञान,.
८. शिक्षणाचे खाजगीकरण, व्यापारिकरण मोठया प्रमाणात २० व्या शतकाच्या उत्तरार्धापासून सुरु आहे. २१ व्या शतकात लक्षणीय वाढ झाली. पण आज शिक्षण महागले आहे.
९. जागतीकरणामुळे विदेशातील विश्वविद्यालये भारतात आपली केंद्र सुरु करीत आहे. शिक्षण क्षेत्रात प्रचंड स्पर्धा निर्माण झाली आहे.

साक्षरतेचे २००१ नुसार प्रमाण - (महाराष्ट्राची आकडेवारी)

एकुण साक्षरता - ७७.२२इ

पुरुष साक्षरता - ८६.२७इ

स्त्री साक्षरता - ६७.५१इ

या आकडेवारीवरुन शिक्षणाची ओढ, शिक्षणाचे महत्व आज जनमानसात वाढले आहे. असे दिसून येते.

भारतातील शिक्षणाचा अहवाल - १९९१ च्या जनगणणेनुसार भारतात साक्षरता ५२.२१इ होती. २००१ मध्ये ती ६५.३८इ झाली. ८ व्या पंचवार्षीक योजनेमध्ये शिक्षणाच्या योजनेवरचा खर्च वाढवुन १९,६०० कोटी रुपये गेला. तर पहिल्या योजनेत हा खर्च १५३ कोटी रुपये मात्र एवढा होता.

शिक्षणावर केला जाणार खर्च १९५१ - ५२ मध्ये ०.७इ वरुन वाढून १९९७-९८ मध्ये ३.६इ झाला ९ व्या पंचवार्षीक योजनेत शिक्षणावरचा खर्च २०,३८१.६४ करोड रुपये एवढा केला गेला. विविध योजनेच्या माध्यमातुन शिक्षण क्षेत्रात लिंग संबंधी विषमता दुर करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला. १९८६ ला राष्ट्रीय शिक्षा निती, तसेच १९९२ ची संशोधित नवीन शिक्षा निती स्वीकारल्या नंतर महिलांच्या हिताचे रक्षण हा विशेष प्रयत्न केला गेला. १९५१ मध्ये महिला साक्षरतेचे प्रमाण ७.३इ होती. २००१ मध्ये ती वाढवून ५४.१६इ झाली.

भारतातील साक्षरतेचे प्रमाण - स्वातंत्र्य प्राप्ती नंतर साक्षरता दर १८.३३इ होती १९९१ मध्ये पुरुष साक्षरता दर ६४.१इ तसेच महिला साक्षरता दर ३९.३इ होती ती २००१ मध्ये वाढवुन क्रमशा ७५.८५ तसेच ३९.३इ झाली १९९१ मध्ये निरक्षरता ३२.८९ करोड होती १९९७ त ती कमी होऊन २९.४७ करोड झाली. एकूण साक्षरतेच्या मानानी केरळचा पहिला क्रमांक आहे. दुसरा क्रमांक मिजोरम, तीसरा क्रमांक लक्षद्वीप व चौथा गोव्यांचा आहे. साक्षरतेत बिहार हा मागासलेला राज्य आहे. तेथे साक्षरतेचे प्रमाण ४७.५३इ आहे. मध्यप्रदेशात ते प्रमाण ६४.११, महाराष्ट्रात ७७.२७, उडीसात ६३.६१, राजस्थानमध्ये ६१.०३ तसेच उत्तर प्रदेशात ५७.६३ आहे.

शिक्षणाची सद्यस्थिती - आज जागतिकिकरण, खाजगीकरण, उदारीकरण यामुळे शिक्षण क्षेत्रात व्यापकता, निर्माण झाली आहे. परंपरागत शिक्षण व परंपरागत व्यवसाय पध्दती आता संपुष्ठात आली. आज व्यवसाय, शिक्षणांचे अनेक क्षेत्र, ज्ञानाचे अनेक क्षेत्र खुली झाली. सामाजिक मुल्यात बदल झाला. परंपरागत मुल्यात बदल

होत आहे. लोकांच्या जीवन शैलीत अमुलाग्र बदल झाला. आज व्यक्ती स्वताचे शिक्षण व करीअरला जास्त महत्व देत आहे. शिक्षणाचे महत्व दलित स्त्रियांना आज समजले आहे. या स्त्रिया चुल आणि मुल या पलीकडे जावुन त्यांचे क्षेत्र आज व्यापक झाले आहे. आज असे कुठलेही क्षेत्र नाही. की त्यात स्त्रीया पुरुषांच्या बरोबरींनी कार्य करतात.

समाजाच्या मानसिकतेतही आज बदल झाला आहे. स्त्रीया शिक्षण घेवुन स्वताच्या व्यक्तीमहत्वाचा विकास करुन घेत आहे. सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक इत्यादी अनेक क्षेत्रात स्त्रिया या सशक्त झाल्या आहे. एकुणच शासनाच्या विविध शैक्षणिक योजनामुळे स्त्रीयांच्या जीवन मानात अमुलाग्र बदल झाला आहे. तसेच त्यांचे सबली-करण मोठया प्रमाणात झाले आहेत. दलित स्त्रियांचा उच्च शिक्षणांतील सहभाग १ मे १९६२ मध्ये झालेले त्रिस्तरीय पंचायत राज्याचा आरंभ तसेच ७३ वी व ७४ वी घटना दुरुस्तीमुळे स्त्रीयांना मिळालेले ३३ऽ आरक्षण, हिंदू कोड बिल, हुंडा प्रतिबंधक कायदा, १९६१, नवीन तरतुदी (४१६ अ, ३९४ ब, ३०६) स्त्रियांसाठी आरक्षण धोरण १९९१ इत्यादी कायदेशीर संरक्षणामुळे स्त्रीयांचा विकास झाला आणि दलित महिलांना सबलीकरणास मदत मिळाली. व महिलांना त्यांच्या हक्काची जाणीव झाली. आणि दलित महिला या मोठया प्रमाणात सामाजिक, शैक्षणिक, आर्थिक दृष्टया जागरुक झाल्या.

अशा तऱ्हेने उच्च शिक्षणात दलित स्त्रियांचा सहभाग वाढला व त्या प्रगती पथावर एक पाऊल पुढे जाण्यास उच्च शिक्षणामुळे त्यांना प्रेरणा मिळाली.

संदर्भ सुची -

१. योजना (मासिक) जानेवारी २००९, महिला सक्षमिकरणात शासनाची भूमिका - श्रीमती कांबळे.
२. नरके हरी - महात्मा फुले गौरव ग्रंथ
३. खडसे भा. की. - भारतीय समाज
४. कीर धनंजय - चरित्रकार - महात्मा ज्योतीराव फुले
५. गोटे-गव्हाणे, शुभांगी (२०००) महिला सबलिकरण : स्वरुप व समस्या, वरद पब्लीकेशन, औरंगाबाद.